

Αρχιμανδρίτης Τυχικός Βρυώνης

**ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ 10^{ΟΥ} – 16^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΠΑΦΟ
ΠΟΥ ΜΕΤΑΤΡΑΠΗΚΑΝ ΣΕ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ
ΤΕΜΕΝΗ**

**Εισήγηση στο Τρίτο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών και
Μεσαιωνικών Σπουδών (ΣΒΜΣ), Βυζαντινολογικής
Εταιρείας Κύπρου**

Πάφος 2020

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ευχαριστώ για την τιμή που μου γίνεται να συμμετέχω στο επιστημονικό συνέδριο ως εισηγητής, προβάλλοντας ένα κομμάτι του πολιτισμού του τόπου μας και συγκεκριμένα τους βυζαντινούς ναούς που μετατράπηκαν σε τζαμιά στην Πάφο. Στα λίγα λεπτά της εισήγησής μου θα αναφέρω πρώτα κάποιες σημαντικές πληροφορίες για την Τουρκοκρατία στην Πάφο, ώστε ακολούθως να γίνει κατανοητό το πλαίσιο στο οποίο οι ναοί που θα παρουσιαστούν μετατράπηκαν σε τζαμιά.

ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς καθώς και η όλη περίοδος δεν μπορεί να παρουσιάζεται ως μια ενιαία περίοδος σταθερής πολιτικής αλλά μια περίοδος, με διάφορες καμπές αναλόγως των κατά καιρών Τούρκων διοικητών¹. Πότε τα πράγματα ήταν ευνοϊκά για την Εκκλησία² και πότε υπήρξαν σκοτεινές μέρες³.

Ναοί μετατρέπονται σε τζαμιά καθ' όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η άμεση ανάγκη των μουσουλμάνων για κτίρια που να εξυπηρετούν τους λατρευτικούς τους σκοπούς, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης της Κύπρου, οδήγησαν στην κατάληψη σημαντικών ναών κατά τόπους και την μετατροπή τους σε τζαμιά, κατά προτίμηση μεγάλων ναών και ιδιαίτερα ναών με τρούλο. Με τις επιλογές αυτές είχαν:

- α) έτοιμο και χωρίς κανένα ιδιαίτερο κόπο χώρο λατρείας και συνάξεων,
- β) περιορίζονταν ή εκτοπίζονταν ταπεινωμένοι οι χριστιανοί σε μικρότερους ναούς και
- γ) μεγάλα χριστιανικά προσκυνήματα καταργούνταν ως χριστιανικοί χώροι λατρείας.

¹ Ανδρέας Μιτσίδης, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 2012, σ. 3, 160, 202, 286.

² Όπως η περίοδος του τέλους του 18^{ου} αιώνα όπου τεράστιος αριθμός ναών και μοναστηριών ανακαινίζεται. Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 128-130.

³ Με χειρότερη ίσως αυτή του 1821 και των ετών που ακολούθησαν. Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ. 286.

Αυτό όμως που δεν πρέπει να ξεχνούμε είναι ότι τους μουσουλμάνους ακόμα και σήμερα δεν τους ευαρεστεί τόσο ανέγερση νέων μουσουλμανικών τεμενών, όσο η μετατροπή χριστιανικών ναών σε τζαμιά.

Για την μετατροπή των χριστιανικών ναών σε τζαμιά, προέβαιναν στις εξής μετατροπές:

α) εξάλειψη των χριστιανικών συμβόλων, εικονοστασίων και εικόνων, καθώς και της αγίας τράπεζας,

β) επικάλυψη των τοιχογραφιών,

γ) η διαμόρφωση της νότιας εισόδου του ναού σε μικρό αψίδωμα - εσοχή στον τοίχο (*μιχράμπ*), με σκοπό τον προσανατολισμό των μουσουλμάνων στην προσευχή προς τη Μέκκα,

δ) η προσθήκη στο ναό βόρειου κλίτους εν είδει πρόναου (όπου κρινόταν αναγκαίο), αφού λόγω της προσευχής των μουσουλμάνων προς το νότο προτιμάται η είσοδος από τον βορρά και

ε) το κτίσιμο μιναρέ, (εκτός ελαχίστων περιπτώσεων όπως της αγίας Σοφίας στην Τίμη) το οποίο εθεωρείτο επιβεβλημένο σε ένα τζαμί που προηγουμένως υπήρξε ορθόδοξος χριστιανικός ναός, σε αντίθεση με τζαμιά που κτίζονταν εξ υπαρχής έτσι.

Περιτό να αναφέρουμε ότι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν επιτρέπονταν οι σταυροί ούτε και τα κωδωνοστάσια, όχι μόνο σε όσους ναούς μετατράπηκαν σε τζαμιά αλλά ούτε και στους εν λειτουργία ορθοδόξους ναούς⁴.

Ας δούμε τώρα τους ναούς στην Πάφο μετατρέπονται σε τζαμιά με την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς το 1570⁵ αλλά και αργότερα:

---

⁴ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ. 403.

⁵ Αναφέρουμε την χρονολογία 1570 και όχι 1571 όπως είναι ευρέως γνωστό ή έναρξη της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο για τον λόγο ότι η Πάφος ήταν από τις πρώτες πόλεις που κατακτήθηκε από τους Τούρκους (Ιούλιος 1570) και σταδιακά ένα χρόνο περίπου αργότερα κατακτήθηκε ολόκληρη η Κύπρος με τελευταία πόλη την Αμμόχωστο (Αύγουστος 1571).

1. Αγία Σοφία στον Μούταλλο

Ο σημαντικότερος ναός ο οποίος μετατράπηκε σε τζαμί είναι αναμφίβολα ο γνωστός σε όλους ως Αγία Σοφία στο Μούταλλο⁶. Έχει γίνει προσπάθεια⁷ να ταυτιστεί ως ναός αφιερωμένος στον άγιο Φιλάριο⁸ ή Φιλάγριο (9 Φεβρουαρίου) έναν από τους πρώτους επισκόπους της Πάφου (1^{ος} αι. μ.Χ) και πολύ πιθανόν πολιούχου αγίου της Εκκλησίας της Πάφου⁹. Πώς όμως μετονομάστηκε σε Αγία Σοφία; Είναι γνωστό πως υπήρχε η συνήθεια από τους μουσουλμάνους να αναφέρονται στους ναούς με τρούλλο που μετατρέπονταν σε τζαμιά ως «Αγία Σοφία»¹⁰, παραπέμποντας προφανώς στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως. Την ίδια ονομασία φέρουν και δυο άλλοι ναοί της επαρχίας Πάφου που μετατράπηκαν σε τζαμιά, ο ένας στην Τίμη, και ο άλλος με τρούλλο στη Χούλου, ο οποίος ανακατασκευάστηκε αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αν και δεν αποκλείεται η ύπαρξη προγενέστερου κτίσματος κατά τα Βυζαντινά χρόνια¹¹, το σημερινό κτίσμα; χρονολογείται στον 14^ο αιώνα¹² ή προ του 15^{ου} αιώνα¹³. Αρχικά ο ναός ήταν τρίκλιτος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο¹⁴ ενώ τον 16^ο αιώνα χαλάστηκε και ανακατασκευάστηκε μόνο το κεντρικό κλίτος¹⁵ διατηρώντας μόνο τη βόρεια κεραία του σταυρού. Αυτό στα ανατολικά έχει απόληξη εν είδει παρεκκλησίου, μέρος του οποίου, όπως και η βάση της βόρειας αψίδας του κεντρικού κλίτους, είναι από την αρχική φάση του ναού. Στον χώρο αυτό υπάρχει μία ξύλινη λάρνακα, κάποιου περιφανούς μουσουλμάνου που τάφηκε εκεί, ενώ πάνω από τη βόρεια κεραία του ναού το οποίο

⁶ Annual Report 2003, σ. 37.

⁷ Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Αρχείο επιστολών Επισκόπου Αρσινόης Γεωργίου, επιστολή 8.7.1998· Συνέντευξη με τον μητροπολίτη Πάφου Γεώργιο, 25.9.2018· Περισσότερα για τον άγιο Φιλάγριο επίσκοπο Πάφου και ομολογητή βλέπε: Φώτιος Ιωακείμ, Αρχιμ. *Οι Άγιοι μάρτυρες και ομολογητές της Εκκλησίας της Κύπρου κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες (1ος - 5ος αι)*, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 342, 344 - 345.

⁸ Αρχιεπισκόπου Κύπρου Μακαρίου Γ', *Κύπρος η Αγία νήσος*, § 231.

⁹ Περισσότερα για τον άγιο Φιλάγριο επίσκοπο Πάφου και ομολογητή βλέπε: Φώτιος Ιωακείμ, Αρχιμ. *Οι Άγιοι μάρτυρες και ομολογητές...* σ. 335-346.

¹⁰ ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. ΚΒ 83, έγγρ. 663, ημ. 28/2/1785.

¹¹ Φώτιος Ιωακείμ, Αρχιμ. *Οι Άγιοι μάρτυρες και ομολογητές...*, σ. 344-345.

¹² Annual Report 1990, σ. 32.

¹³ Annual Report 1989, σ. 31· 2003, σ. 37.

¹⁴ Annual Report 2003, σ. 37.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 37.

σχηματίζεται ως βόρειο κλίτος διατηρείται μουσουλμανικού τύπου γυναικωνίτης. Ο λόγος που δεν βρέθηκαν τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ναού, πιθανόν να οφείλεται στο ότι μετατράπηκε σε τζαμί αμέσως μετά την ανακατασκευή του, αφού όπως υποστηρίζεται είναι από τους πρώτους ναούς που μετατράπηκαν σε τζαμί το 1592-1593¹⁶.

Ο ναός σήμερα έχει διαστάσεις 20,90μ μήκος συμπεριλαμβανομένης και της αψίδας και του παρεκκλησίου στα βόρεια, 13,60 μ. πλάτος και 10 μέτρα περίπου ύψος μέχρι την κορυφή του τρούλλου¹⁷. Υποστηρίζεται ότι υπήρξε για ένα διάστημα καθεδρικός ναός των Ρωμίων - Ελληνορθόδοξων κατά τα τελευταία χρόνια της Φραγκοκρατίας – Ενετοκρατίας¹⁸. Κατά τα χρόνια αυτά παρατηρείται μια αναγέννηση του Ελληνισμού και Χριστιανισμού στην Κύπρο με ανέγερση πολλών ναών¹⁹.

Εργασίες για επιδιόρθωση του ναού άρχισαν αρχικά από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1989²⁰, ενώ τελευταίως συντηρήθηκε από την Τεχνική Επιτροπή για την Πολιτιστική Κληρονομιά²¹

¹⁶ Tuncer Bagiskan, *Ottoman Islamic and islamised monuments in Cyprus*, published by Cyprus Turkish education foundation, Nicosia 2009, σ.318-324.

¹⁷ Το ύψος το υπολογίζουμε με σχετική απόκλιση λόγω επιχωματώσεων και ανισότητας του εδάφους.

¹⁸ Αναγραφόμενη πινακίδα έξω από το σήμερα ανακαινισμένο τζαμί Αγία Σοφία Μούτταλος· Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, Εκδοτική φροντίδα Άντρου Παυλίδη, Ιστορία Χρονολογική, σ. 50· Φώτιος Ιωακείμ, Αρχιμ. *Οι Άγιοι μάρτυρες και ομολογητές...*, σ. 345.

¹⁹ Χριστόδουλος Α. Χατζηχριστοδούλου, «Ο άγιος Νεόφυτος στην τέχνη της Κύπρου. Συμβολή στηνεικονογραφία του αγίου Νεοφύτου», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος Ιστορία – Θεολογία – Πολιτισμός, 22-26 Απριλίου 2009, Έκδοση Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου, Πάφος 2010, σ. 904. Ιδιαίτερα αυτή η άνθιση παρατηρείται κατά τα χρόνια της Ελληνίδας Πριγκίπισσας Ελένης Παλαιολογίνας (1441-1458). Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, Εκδοτική φροντίδα Άντρου Παυλίδη, Ιστορία Χρονολογική, σ. 318. Ενώ με την άλωση της Κωνσταντινούπολης 1453 δέχθηκε η Κύπρος μεγάλο αριθμό προσφύγων κληρικών μοναχών και λόγιων. Μαχαίρας, §711. Κάποιοι από αυτούς ίσως να εγκαταστάθηκαν και στη Πάφο και μαζί με το ορθόδοξο ποιμνίο οδήγησαν πιθανόν με την συμβολή της Ελένης Παλαιολογίνας στην ύπαρξη νέας ορθόδοξης επισκοπής Ρωμαίων. Προφανώς ο όρος Ρωμαίος να εισήχθη επί Φραγκοκρατίας και εξής μέχρι και την Τουρκοκρατία ως δηλωτικό των Ελλήνων, ξεχωρίζοντας τους από τους Λατίνους τους Μουσουλμάνους ή γενικότερα τους μη Έλληνες. Επίσης Ρωμαίοι αναφέρονταν αρχικά οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης ενώ ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρεται ως αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης και οικουμενικός πατριάρχης. Η της επαναφοράς της ορθόδοξης επισκοπής Πάφου και Αρσινόης από τα διάφορα μέρη που ήταν εξόριστη (Αρσος, Παναγία Χρυσολάκουρνα κ.α.) στο κέντρο της πόλης δίδοντας και ένα τρίτο τίτλο στον εκάστοτε μητροπολίτη Πάφου ως Πάφου, Αρσινόης και Ρωμαίων. Φήμη πανιερωτάτου μητροπολίτη Πάφου «(Δεινός) του Πανιερωτάτου και Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου της Αγιοτάτης Μητροπόλεως Πάφου, Υπερτίμου και Εξάρχου Αρσινόης και Ρωμαίων, Πατρός ημών και Ποιμένος, πολλά τα έτη».

²⁰ Annual Report 1989, σ. 31.

²¹ Περισσότερα <https://www.alphanews.live/cyprus/pafos-paradothikan-hamam-kai-o-minares-tis-agias-sofias> ημ. ανάκ. 12.12..2019.

Εσωτερικά διατηρεί το ξύλινο και πράσινου χρώματος minbar (Μινμπάρ), κάτι αντίστοιχο του άμβωνα στους χριστιανικούς ναούς. Μινμπάρ σε απλούστερη μορφή διατηρεί επίσης και ο ναός της Αγίας Αικατερίνης στην Πελαθούσα. Όπως φαίνεται η θέση του ήταν δίπλα και λίγο δυτικότερα από το μιχράμπ. Για το minbar επίσης διαμορφώθηκε μια εσοχή στο νότιο τοίχο. Δεν είμαστε σίγουροι αν οι ναοί της Αγίας Ειρήνης στην Τίμη, ο Άγιος Ανδρόνικος στην Πόλη Χρυσοχούς και ο Άγιος Νικόλαος στη Χρυσοχού είχαν μινμπαρ ενώ φαίνεται ότι όλοι είχαν μιχράμπ. Με την μετατροπή του ναού σε τζαμί προστέθηκε μιναρές στο βορειοδυτικό άκρο, επικοινωνώντας εσωτερικά με την βόρεια κεραία του σταυρού του ναού. Μιναρές συνήθως κτιζόταν στο βορειοανατολικό άκρο όπως π.χ. στον Άγιο Νικόλαο στη Χρυσοχού και την Αγία Αικατερίνη στην Πελαθούσα, ενώ στον άγιο Ανδρόνικο στην Πόλη Χρυσοχούς προστέθηκε στο νοτιοανατολικό άκρο και επικοινωνούσε με κλίμακα που ξεκινούσε από τα βορειοανατολικά.

Κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας λειτουργούσε μέσα στον τον ναό, ή δίπλα από αυτόν, Τουρκικό σχολείο²².

2. Αγία Σοφία στην Τίμη

Ο ναός στην Τίμη που μετατράπηκε σε τζαμί είναι γνωστός ως Αγία Σοφία ή Αγία Ειρήνη²³. Πρόκειται για συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλλο του 10^{ου} αιώνα²⁴. Τον 11^ο αιώνα προστέθηκε νάρθηκας ο οποίος στεγάζεται με φουρνικό αντί τρούλλου και το οποίο καλύπτει το σύνολο της στέγης του²⁵. Στον 14^ο αιώνα χρονολογούνται τα

---

²² Bagiskan, *Ottoman Islamic and islamised monuments*, ό.π., σ. 318-324.

²³ Όπως σημειώσαμε και αλλού ναοί με τρούλλο οι οποίοι είναι γνωστοί ως Αγία Σοφία πιθανόν να ήταν αφιερωμένοι σε άλλον άγιο. Στην περίπτωση εδώ της Τίμης δεν μπορεί να ήταν αφιερωμένος στην αγία Ειρήνη γιατί λιγότερο από εκατό μέτρα νοτιοανατολικά είναι κτισμένος ναός της αγίας Ειρήνης στη θέση όπου υπήρχε παλαιότερος ναός αφιερωμένος στην ίδια αγία, εκτός αν ο δεύτερος πήρε το όνομα του πρώτου όταν ο πρώτος μετατράπηκε σε τζαμί.

²⁴ Προκοπίου Ελένη, *Ο συνεπτυγμένος Σταυροειδής Εγγεγραμμένος Ναός στην Κύπρο (9ος - 12ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Φιλοσοφική Σχολή Τομέας Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Αθήνα 2006, σ. 446. Παλαιότερα λανθασμένα αναφέρεται στον 12ο αιώνα. Annual Report 1997, σ. 27· 2001, σ. 43. Άλλοι ακόμα και στον 14^ο αιώνα. Προκοπίου, *Ο συνεπτυγμένος σταυροειδής*, ό.π., σ. 292.

²⁵ Προκοπίου, *Ο συνεπτυγμένος σταυροειδής*, ό.π., σ. 446.

οξυκόρυφα σφενδόνια²⁶ τα οποία προστέθηκαν για καλύτερη στερέωση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας²⁷. Ο ναός φωτίζεται με ένα τρίλοβο παράθυρο στην αψίδα του ιερού, δύο δίλοβα παράθυρα στα εγκάρσια τύμπανα των σκελών της εγκάρσιας κεραίας και τέσσερα στο τύμπανο του τρούλλου, ενώ άλλα δύο δίλοβα παράθυρα στο βόρειο και νότιο τοίχο φωτίζουν τον νάρθηκα. Ο ναός θα ήταν στο σύνολό του κατάγραφος με τοιχογραφίες του 12^{ου} αιώνα²⁸. Κατά τις εργασίες συντήρησης από το Τμήμα Αρχαιοτήτων που άρχισαν για πρώτη φορά το 1997²⁹, αποκαλύφθηκαν ελάχιστες τοιχογραφίες³⁰. Στον ναό αυτό φαίνεται να μην είχε κτιστεί ποτέ μιναρές³¹, ούτε και βόρειο επιπρόσθετο στέγαστρο – κλίτος. Η μετατροπή του σε τζαμί υποστηρίχθηκε ότι έγινε τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ενώ από άλλους στα τέλη της³².

3. Άγιος Ανδρόνικος, Άγιος Νικόλαος και Αγία Αικατερίνη

Οι τρεις ναοί του διαμερίσματος Χρυσοχούς: του Αγίου Ανδρονίκου στην Πόλη Χρυσοχούς, του Αγίου Νικολάου στη Χρυσοχού και της Αγίας Αικατερίνης στην Πελαθούσα έχουν πολλά κοινά στοιχεία γι' αυτό και τους τοποθετούμε στην ίδια ενότητα, αναφέροντας μόνο τις ιδιαιτερότητες του καθενός. Πρόκειται για μονόκλιτους ναούς με χαμηλή οξυκόρυφη στέγη που ανάγονται και οι τρεις στον 16^ο αιώνα³³. Ο ναός του Αγίου Ανδρονίκου έχει μήκος 10,60μ., και άλλο 1,50μ. το βέλος της ημισφαιρικής – εσωτερικά και εξωτερικά – αψίδας του ιερού, και πλάτος 4,80μ. Ο άγιος Νικόλαος είναι

²⁶ Παρόμοια προσθήκη συναντάμε στο παρεκκλήσιο του αγίου Νικολάου στη Χλώρακα το οποίο χρονολογείται στην ίδια περίπου εποχή. Προκοπίου, *Ο συνεπτυγμένος σταυροειδής*, ό.π., σ. 389-399.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 292.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 294.

²⁹ Annual Report 1997, σ. 27.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 27.

³¹ Annual Report 2000, σ. 37. Ίσως ο ναός αυτός να είχε μετατραπεί πρώτα από τους Φράγκους ως Φράγκικος ναός και έπειτα από τους Τούρκους ως τζαμί. Αγνής Μιχαηλίδη, *Πάφος το παλιό Κτήμα*, Λευκωσία 1989, σ.343. Αυτό ίσως να εξηγεί και τον λόγο που δεν κτίστηκε μιναρές μιας και οι μουσουλμάνοι έκτιζαν πάντοτε μιναρέ σε πρώην ναούς για να καταδείξουν με αυτό ότι ο ναός πλέον είναι τζαμί.

³² Προκοπίου, *Ο συνεπτυγμένος σταυροειδής*, ό.π., σ. 292.

³³ Annual Report 1976, σ. 20· 1981, σ. 21· 1990, σ. 32· 1992, σ.27· 1994, σ. 28· 1996, σ. 28· 2000, σ. 37· 2003, σ.37-38· 2008, σ. 38 (Άγιος Ανδρόνικος). Annual Report 1989, σ. 31· 1999, σ. 31· 2000, σ. 37 (Άγιος Νικόλαος). Annual Report 1990, σ. 33 (Αγία Αικατερίνη).

κάπως μεγαλύτερος με μήκος 12,70μ., και άλλο 1,60μ. η αψίδα, , και πλάτος 7,30μ., ενώ ο ναός της Αγίας Αικατερίνης ελάχιστα μικρότερος, με μήκος 10μ., και άλλα 2,40μ. η αψίδα, και πλάτος 6μ. Το ύψος και των τριών ναών κυμαίνεται στα 6 περίπου μέτρα μέχρι την κρυφή της χαμηλής οξυκόρυφης στέγης³⁴. Και στους τρεις ναούς προστέθηκε επιπλέον κλίτος στη βόρεια πλευρά τους, το οποίο καλύπτεται με μονόριχτη στέγη με κεραμίδια, εξωτερικού πλάτους στα 3,80 μ. στον Άγιο Ανδρόνικο, 3,70μ. στον Άγιο Νικόλαο και 4μ. στην Αγία Αικατερίνη. Για την ενσωμάτωση του βόρειου κλίτους και στους τρεις ναούς χρειάστηκε να ανοιχθούν η μία ή και οι δύο τυφλές αψίδες του βόρειου τοίχου, ενώ οι δύο νότιες τυφλές αψίδες μετατράπηκαν η μία σε μιχράμπ και η άλλη σε μινμπάρ, για τα οποία μιλήσαμε και προηγουμένως. Η προσθήκη μιναρέ έγινε με τρόπο ώστε να επικοινωνεί με το βόρειο επιπρόσθετο κλίτος στο βορειοανατολικό εξωτερικό άκρο στον Άγιο Νικόλαο³⁵, εντός του βορειοανατολικού άκρου στην Αγία Αικατερίνη ενώ στον άγιο Ανδρόνικο όπως φαίνεται από παλαιά φωτογραφία³⁶, γιατί σήμερα δεν υφίσταται πλέον, προστέθηκε στο εξωτερικό νοτιοανατολικό άκρο και επικοινωνούσε με κτιστή σκάλα η οποία πάλι ξεκινούσε από το βόρειο ανατολικό άκρο του επιπρόσθετου βόρειου κλίτους, περνούσε πάνω από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας και κατέληγε στον μιναρέ. Στον ναό, όπως και σε όλους τους άλλους που αναφέρουμε, παρατηρούνται διάφορες επεμβάσεις όπως διάνοιξη μεγαλύτερων παραθύρων. Αυτές οι επεμβάσεις, που παρόμοιες διαπιστώνουμε και σε χριστιανικούς ναούς, πρέπει να έγιναν περί τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Υπήρχε τότε η τάση για περισσότερο φωτισμό και εξαερισμό των

---

³⁴ Το ύψος το υπολογίζουμε με σχετική απόκλιση λόγω επιχωματώσεων και ανισότητας του εδάφους.

³⁵ Ο μιναρές στον Άγιο Νικόλαο είχε καταπέσει η κορυφή του κατά τους σεισμούς του 1996-1997 κρίθηκε στατιστικά προβληματικός και τα έτη 1998 -2000 κατεδαφίστηκε εντελώς μέχρι την βάση του και ανακατασκευάστηκε εξ' υπαρχής. Annual Report 1998, σ. 35·1998, φωτ. 28· 1999, σ. 31· 2000, σ. 38· Αναγραφόμενη πινακίδα εντός του ναού - τεμένους. Την ανακατασκευή του μιναρέ κρίνουμε ως εντελώς λάθος αφού έπρεπε να αφαιρεθεί ως νεότερο κτίσμα το οποίο δεν συνάδει με την αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού, πράγμα που το Τμήμα Αρχαιοτήτων έπραξε σε παρόμοιες περιπτώσεις χριστιανικών ναών που έτυχαν νεότερων προσθηκών. Παρόμοια περίπτωση συναντάμε στον ναό της Αγίας Μαρίας στην ομώνυμη κοινότητα, πιθανόν της ίδιας εποχής στον οποίο προστέθηκε καμπαναριό κατά τον 20ό αιώνα. Κατά την συντήρηση κρίθηκε ότι δεν συνάδει με τον ναό και για λόγους επίσης στατικότητας κατεδαφίστηκε. Το ίδιο πιστεύω έπρεπε να πράξουν και με τον μιναρέ στον άγιο Νικόλαο.

³⁶ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 83, φωτ. 103.

χώρων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ναός της αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου.

Δεν γνωρίζουμε πότε μετατράπηκε σε τζαμί ο ναός του Αγίου Ανδρονίκου, αλλά ξέρουμε ότι ως τζαμί εγκαταλείφθηκε περί το 1963 όταν οι μουσουλμάνοι της Πόλης Χρυσοχούς μεταφέρθηκαν σε αμιγή μουσουλμανικά χωριά - θύλακες. Αυτό που κάνει τον ναό του Αγίου Ανδρονίκου να ξεχωρίζει είναι οι ωραιότερες τοιχογραφίες του που τον καλύπτουν σχεδόν εξολοκλήρου εσωτερικά και ανάγονται στον 16^ο αιώνα. Οι τοιχογραφίες αποκαλύφθηκαν σταδιακά κατά τις συντηρήσεις του ναού από το Τμήμα Αρχαιοτήτων μεταξύ των ετών 1976 και 2003³⁷. Οι τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν με τις εργασίες αυτές, περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, σκηνές από τον Χριστολογικό και Θεομητορικό κύκλο καθώς και πολλές μορφές αγίων³⁸. Επίσης αποκαλύφθηκαν τέσσερα δάπεδα διαφορετικών εποχών τα οποία και διατηρήθηκαν³⁹. Τοιχογραφίες θα πρέπει να είχαν και οι ναοί του Αγίου Νικολάου⁴⁰ και της Αγίας Αικατερίνης, όμως κατά τις εργασίες συντήρησης τους από το Τμήμα Αρχαιοτήτων από το 1985 και εξής και από το 1990 και εξής, αντίστοιχα,⁴¹ φάνηκε πως δεν διατηρήθηκαν.

Ο Άγιος Νικόλαος στη Χρυσοχού αναφέρεται ότι μετατράπηκε σε τζαμί, πιθανόν τον 18^ο αιώνα⁴² αλλά, όπως βλέπουμε από Οθωμανικό Έγγραφο της μονής Κύκκου, οι μουσουλμάνοι επιβουλεύονταν τον ναό και τα κτήματά του ήδη από το 1589. Το εν λόγω έγγραφο, μάλιστα, διατάζει ρητά όπως, τόσο ο ναός όσο και τα υπάρχοντά του, να αποδοθούν πίσω στο νόμιμο ιδιοκτήτη που ήταν τότε ο ηγούμενος Κύκκου, καθώς και να σταματήσουν οι παράνομες επεμβάσεις στην περιουσία της εκκλησίας⁴³.

³⁷ Annual Report 1976, σ. 20-21· 1977, σ. 19·1978, σ.20· 1980, σ. 20-21·1981, σ. 21· 1982, σ. 22·1983, σ. 23· 1984, σ. 24· 1987, σ. 28· 1989, σ. 33· 1990, σ. 32· 1994, σ. 28·1996, σ. 28· 2003, σ. 37.

³⁸ Annual Report 1976, σ. 20-21.

³⁹

Ιστοσελίδα	Τμήματος	Αρχαιοτήτων
http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/D4CD35C2C90BC7D1C2257199002E7902?OpenDocument		ημ.
ανάκ.		2.12.2019.

⁴⁰ Μόνο σε ένα δύο σημεία του ναού φαίνονται ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών τα οποία μαρτυρούν ότι ο ναός ήταν τοιχογραφημένος.

⁴¹ Annual Report 1990, σ. 33· 2006, σ. 39· 2007, σ. 37-38.

⁴² Annual Report 1999, σ. 31.

Η Αγία Αικατερίνη στην Πελαθούσα παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι στο ναό μεταγενέστερα προστέθηκε νάρθηκας, ο οποίος προεκτείνεται του αρχικού κυρίως ναού κατά 3,70μ. και καλύπτεται με επίπεδη στέγη. Ωστόσο, το επιπρόσθετο βόρειο κλίτος, πλάτους 4 μέτρων, δεν εκτείνεται μέχρι την άκρη του νάρθηκα. Ο Τσικνόπουλλος αναφέρει τον ναό αυτό ως εκκλησία της αγίας Ανθούσας⁴⁴ ενώ από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, που τον συντήρησε τα έτη 1990, και 2006-2007⁴⁵, καθώς και από άλλους⁴⁶, αναφέρεται ως πρώην ναός της αγίας Αικατερίνης.

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΆΛΛΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΠΟΥ ΜΕΤΑΤΡΑΠΗΚΑΝ ΣΕ ΤΖΑΜΙΑ

Από διάφορες μαρτυρίες αναφέρονται ότι υπήρξαν στο παρελθόν και άλλοι ναοί που μετετράπηκαν σε τζαμιά. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικούς:

α) Άγιος Νικόλαος γνωστό μετά ως το Γενί τζαμί – Νέο τζαμί⁴⁷, στο κέντρο της Πάφου. Για το τζαμί αυτό κάνουν απλή αναφορά, χωρίς να το προσδιορίζουν οι Ludwig Ross το 1845⁴⁸, η Αθηνά Ταρσούλη⁴⁹ και ο Τσικνόπουλλος⁵⁰. Δεν ξέρουμε την αρχική του μορφή ούτε και την χρονολόγησή του, αφού γκρεμίστηκε⁵¹ από τους μουσουλμάνους της Κύπρου

⁴³ ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. Β 8, έγγρ., 11, ημ. 18-27/3/1589· Θεοχαρίδης Ιωάννης, Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839. Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α, Λευκωσία 1993, σ. 26-27.

⁴⁴ Πιθανόν ο Τσικνόπουλλος που γράφει το βιβλίο του το 1971 να την σχετίζει με μία άποψη ότι η κοινότητα Πελαθούσα πήρε το όνομά της από την αγία Ανθούσα, το οποίο παρετυμολογικώς το μετέτρεψαν σε Πελαθούσα. Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Πάφου*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Λευκωσία 1971. σ. 83.

⁴⁵ Annual Report 1990, σ. 33· 2006, σ. 39· 2007, σ. 37-38.

⁴⁶ Bagiskan, ό.π., σ.359-361· Καρούζης, ό.π., σ. 141-142.

⁴⁷ Νέο προφανώς εννοείται το τζαμί που κτίστηκε ως καινούριο σε σχέση με τα άλλα δύο προϋπάρχοντα: Αγίας Σοφίας και Μουσαλλά.

⁴⁸ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Κύπρος 1800-1878. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Γερμανική έρευνα και κριτική*, Αθήνα 2000, σ.174.

⁴⁹ Αθηνά Ταρσούλη, *Κύπρος*, τμ. 2, Αθήνα 1955, σ. 342.

⁵⁰ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 83.

⁵¹ Κατά τα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα περίοδος της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο παρατηρείται μια οικοδομική ανάπτυξη σε ότι αφορά ναούς και τεμένη. Πολλοί ναοί αλλά και τεμένη που ήταν προηγουμένως ναοί κατεδαφίζονται για να ανεγερθούν εκ νέου νεότερα, σύγχρονα και επιβλητικότερα κτήρια είτε αυτά είναι ναοί είτε τεμένη. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μονή του Οσίου Βαρνάβα στη Βάσα Κοιλανίνου το ναό του Αποστόλου Τυχικού στα Μέσανα για να ανεγερθούν μεγαλύτεροι ναοί και τον ναό – τζαμί του αγίου Νικολάου στην Πάφο και τον ναό – τζαμί αγίας Σοφίας στη Χούλου για να ανεγερθούμε μεγαλύτερα ή αναπροσαρμοσμένα στις ανάγκες

για να ανεγερθεί νεότερο το 1900⁵². Το τζαμί αυτό δεν υφίσταται πλέον γιατί ανατινάχθηκε μαζί με τον μιναρέ του κατά τα γεγονότα του 1964 και συγκεκριμένα στις 9 Μαρτίου.

β) Αγία Σοφία στη Χούλου⁵³,

γ) Άγιος Κήρυκος στη Λαπηθιού⁵⁴, ο οποίος μάλιστα σε επανάσταση των κατοίκων το 1794 μετατράπηκε ξανά σε χριστιανικό ναό, για να επανέλθει σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σε τζαμί μετά την καταστολή της επανάστασης⁵⁵,

δ) Αγία Παρασκευή στην Αυδήμου,

ε) Άγιος Ιωάννης⁵⁶ και

ζ) Άγιος Ισίδωρος⁵⁷ στις ομώνυμες κοινότητες.

ΆΛΛΟΙ ΝΑΟΙ ΠΟΥ ΚΑΤΑΣΤΡΑΦΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1958 – 1974

Η περίοδος μεταξύ των ετών 1958 και 1974 υπήρξε μια από τις χειρότερες φάσεις εργολαβικής καταστροφής ναών –πολλοί από αυτούς με τοιχογραφίες–, όταν δημιουργήθηκαν οι Τουρκοκυπριακοί θύλακες. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικούς από αυτούς:

α) Σουσκιού, Αγία Μαρίνα,

β) Σταυροκόννου, Τίμιος Σταυρός,

γ) Ανδρολίκου, Άγιος Ανδρόνικος,

δ) Φασούλα, Άγιοι Σαράντα⁵⁸,

τεμένη.

⁵² Μιχαηλίδη, *Πάφος...*, σ.294-295.

⁵³ Η παράδοση μεταξύ των κατοίκων την αναφέρουν ως αγία Σοφία, ενώ ο Τσικνόπουλλος την αναφέρει ως Παναγία Παντάνασσα. Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 83. Πιστεύουμε ότι σωστότερη είναι η παράδοση των κατοίκων εφόσον Παναγία Παντάνασσα είναι ο ενοριακός ναός της κοινότητας.

⁵⁴ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 83.

⁵⁵ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 306.

⁵⁶ Σε κοντινή απόσταση βρέθηκε λίθος με σταυρό με αναγραφόμενη χρονολογία «1761». Αυτό καταδεικνύει ότι μέχρι την ανωτέρω χρονολογία υπήρχε σημαντική Ελληνορθόδοξη κοινότητα.

⁵⁷ Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων της Στενής μετατράπηκε σε τζαμί κατά την Τουρκοκρατία. Σήμερα δεν υπάρχει καθόλου, εκτός από μερικά χαλάσματα.

⁵⁸ Ο ναός αυτός σύμφωνα με μαρτυρίες παλαιότερων ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες.

ε) Μανδριά, Αγία Βρυαίνη, Άγιος Ανδρόνικος
και πολλοί άλλοι.

Κάποιοι άλλοι που είχαν βεβηλωθεί αποκαταστάθηκαν, όπως π.χ. η Παναγία η Χόρτενη στη Πελαθούσα, με ωραιότατες τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα⁵⁹ και ο Άγιος Νικόλαος στη Μελάνδρα, ο οποίος είχε μετατραπεί σε στάβλο για να εξυπηρετεί τις ανάγκες του δίπλα τζαμιού. Μικρό ναΐδριο του 13^{ου}-16^{ου} αιώνα αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο, που βρίσκεται στη συνοικία του Μουτάλλου, βεβηλώθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως πυριταποθήκη και αργότερα ως στάβλος ζώων⁶⁰.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Για τους ναούς που μετατράπηκαν σε τζαμιά απουσιάζει συνταγματική ρύθμιση. Σε μια λύση του Κυπριακού ίσως θα πρέπει να τεθεί μία λύση και στο θέμα αυτό, ζητώντας οι ναοί αυτοί να επιστρέψουν στην πρώτη τους χρήση, δηλαδή ως χριστιανικοί ναοί, ή το λιγότερο να μείνουν ως μνημεία μουσειακού χώρου. Εν πάση περιπτώσει, όμως, η χρήση τους ως τζαμιά, θα πρέπει οπωσδήποτε να αποφευχθεί.

---

⁵⁹ Ο ναός συντηρήθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1991. Annual Report 1991, σ. 27 -28· 1990, σ. 27, 2000, σ. 36.

⁶⁰ Μόλις το 2018 καθαρίστηκε, τοποθετήθηκαν εικόνες και κανδήλι ενώ για πρώτη φορά τελέστηκε εσπερινός.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΕΎΣΕΙΣ

ΑΙΜΚ: Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου.

ΟΕ: Οθωμανικά Έγγραφα.

Annuals Reports Τμήματος Αρχαιοτήτων έτη 1973 -2009.

Bagiskan Tuncer, *Ottoman Islamic and islamised monuments in Cyprus*, published by Cyprus Turkish education foundation, Nicosia 2009.

Αγνής Μιχαηλίδη, *Πάφος το παλιό Κτήμα*, Λευκωσία 1989

Αθηνά Ταρσούλη, Κύπρος, τμ. 1 και 2, Αθήνα 1955 και 1963.

Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου, Οθωμανικά Έγγραφα.

Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839. Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου (ΑΙΜΚ)*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α – Ε, Λευκωσία 1993.

Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839. Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου (ΑΙΜΚ)*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α – Ε, Λευκωσία 1993.

Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1840-1912*, Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου (ΑΙΜΚ), Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α – Β, Λευκωσία 1999.

Καρούζης Γεώργιος, *Περιδιαβάζοντας την Κύπρο. Πάφος πόλη και επαρχία*, Λευκωσία 2007.

Κώδικες Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου που αφορούν ιερείς και ναούς της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου.

Μιτσίδης Ανδρέας, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2012.

Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Κύπρος 1800-1878. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Γερμανική έρευνα και κριτική*, Αθήνα 2000

Προκοπίου Ελένη, *Ο Συνεπτωγμένος Σταυροειδής Εγγεγραμμένος Ναός στην Κύπρο (9ος - 12ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Φιλοσοφική Σχολή Τομέας Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Αθήνα 2006.

Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Πάφου*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Λευκωσία 1971.

Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Παναγία η Χρυσορρογιάτισσα. Ιστορική εν Κύπρω ιερά μονή*, Λευκωσία 1965.

Φιλίππου Λοΐζος επιμ. Παπαδόπουλος Θεόδωρος, *Η Εκκλησία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Κυπριολογική βιβλιοθήκη, Λευκωσία 1975.

Φιλίππου Λοΐζος, «η Σταυροκόμη. Τιμάριον των Σαλβιάτι», *περ. Πάφος*, τμ. Στ' 1941, σ. 173-175.

Φωτογραφικό Αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων, φωτογραφίες και στοιχεία συντήρησης χριστιανικών ναών που μετατράπηκαν σε τζαμιά στην Πάφο.